

”בזאת תדע כי אני ה'”

לדרך פעולתה של הנהגת שם הויה במכה הראשונה במצרים

ליאור נוטליב

במאמרו על עשר המכות,¹ נותן הרב ברויאר שיעור מאלף בשיטתו “שיטת הבחינות”.² סיפור המכות הוא אחד המקומות הבולטים שעל פיהם אפשר להתרשם מן השיטה, משום שמרוכזת בו סדרה ארוכה של פעולות דומות שחוזרות ונשנות, אך בסגנונות שונים ועם מרכיבים שונים. בסדרה זו הרב מראה כיצד באות לידי ביטוי שלוש ההנהגות הא-והיות:³ שם אלוהים של הבריאה, שם אלוהים של האבות ושם הויה של ספר בראשית. דרך הנהגות אלה מצליח הרב להסביר כמעט כל שינוי סגנוני בסדרת המכות, שינויים שמקצתם היה מקור לדיונים רבים בקרב פרשנינו במשך הדורות.

* מוגש לכבוד מורנו הדגול, הרב מרדכי ברויאר, לעת קבלתו את פרס ישראל ולרגל צאת ספרו **פרקי בראשית** לאור.

- 1 **פרקי מועדות**, ירושלים תשמ”ו, כרך א’, פרק י”א, עמודים 193 - 232. אציין שהסיכום הקצר שלי לפרק זה, המובא בפסקאות הראשונות של מאמרי, אינו מספיק בעבור מי שלא מכיר את הפרק במקור.
- 2 להבנת היסודות של שיטה זו כדאי לעיין במאמריו המוקדמים של הרב ברויאר, בהם התווה את דרכו הפרשנית מאז ועד היום: “אמונה ומדע בפרשנות המקרא”, **דעות**, י”א, תש”ך, עמ’ 18 - 25; **דעות**, י”ב, תש”ך, עמ’ 12 - 27. וראה גם את ספרו החדש **פרקי בראשית**, אלון שבות תשנ”ט, א’, מבוא “יישוב המקרא על פי פשוטו”, עמ’ 11 - 19.
- 3 מכיוון שההנהגות הן מאושיות שיטתו של הרב ברויאר, וכלי הכרתן אי אפשר להמשיך את קריאת המאמר, ביארתי אותן בקיצור נמרץ בנספח המופיע בסוף המאמר.

הרב ברויאר מצליח לבודד את המרכיבים האופייניים של כל הנהגה, כך שאפשר לתאר את השלד המבני של מכה טיפוסית בכל הנהגה באופן הזה:⁴

הנהגת שם אלוהים של הבריאה - במסגרת הנהגה זו אומר ה' למשה לצוות את אהרן להכות במטהו את מושא המכה לעיני פרעה. היסוד המוכה עובר שינוי פיזי, והכול רואים שפעולתו של אהרן היא שגרמה לשינוי החומר. ה' איננו מתגלה בהנהגה זו, אלא משה מקבל את דבר ה' וממנה את אהרן למלא את שליחות ה'. כיוון שאהרן פועל מכח ציווי ה', המסר שפרעה אמור לקלוט הוא שה' הוא אשר ברא את החומר, והוא אשר עושה בו כרצונו. הלכך, תגובת פרעה עם בוא המכה היא ניסיון להפריך את המסר על ידי החרטומים, לאמור, אם חרטומי פרעה יכולים אף הם להפוך חומר אחד לחומר אחר, מוכח שאין ה' שליט בלעדי על החומר. ממילא, אין בכח המכה לבדה כדי לשכנע את פרעה לשחרר את בני ישראל, ולבו נשאר חזק לבלתי שלחם. אך במקום שהחרטומים נחלו מפלה שאין אחריה תקומה, כאשר לא יכלו אפילו לעמוד לפני משה מפני השחין, מגיע פרעה אל מעבר לכח הסיבולת שלו, וה' הוא שמחזק את לב פרעה כדי שיעמוד בעיקשותו.

הנהגת שם אלוהים של האבות - במסגרת הנהגה זו מצווה ה' את משה לנטות את ידו ובכך להביא מכה על מצרים. אף כאן אין ה' מתגלה ישירות בעולם, אך אין אנו זקוקים לשליחות "כלי שלישי", אלא משה מקבל את דבר ה' ומבצע את השליחות. המכות במסגרת הנהגה זו מראות לפרעה שה' הוא אשר חוקק את חוקי הטבע, וברצותו משנה את חוקי הטבע. כל מי שרואה את נטיית ידו של משה רואה את התגובה המיידית בטבע, וכך גלוי לעיני כל ששליח ה' שינה את סדרי הטבע. אין בכח פרעה לעמוד בסבל המכות, ובשתי המכות האחרונות הוא עומד בסירובו, רק משום שה' מחזק את לבו.

הנהגת שם הויה של ספר בראשית - במסגרת הנהגה זו ה' מביא את המכה בלי שליחים. המכה היא בעלת אופי טבעי, ויכולה היתה להיחשב בעיני פרעה אחת הפורענויות הרגילות המתרגשות ובאות לעולם, אלא, שקודם שהיא מתרגשת ובאה נמסרת לפרעה התראה על ידי משה, ובכך ניכר לכולם שמאת ה' היתה זאת. עוצמת המכה מכריחה את פרעה לשאת ולתת עם משה כדי שהמכה תסור, וזה מעתיר אל ה', המסיר את המכה מעל מצרים. בכך גם סור המכה מראה את כח ה' בעולם. עם זאת, פרעה חוזר בו מהבטחותיו ואינו משלח את העם.

4 בסיכום זה אינני מביא את המקרים יוצאי הדופן, משום שהם נזכרים ונידונים במאמר המקורי. כמו כן אין אני מביא את המאפיינים הלשוניים של כל הנהגה, אף שהם חלק אינטגרלי מן ההסבר כולו, משום שברצוני להראות כאן רק את המסגרת הסיפורית של כל הנהגה.

מקצת המכות באו בהנהגה אחת, ומקצתן בשתי הנהגות, ואחת באה בשלוש ההנהגות יחד - הלוא היא מכת דם. השילוב של שלוש ההנהגות בתוך מכה אחת דורש כמוכח הסבר מורכב יותר מאשר בשאר המכות, וגם לאחר ההסבר נשארות אצל הרב ברויאר כמה שאלות פתוחות.

אבקש להתמקד כאן באחת השאלות, שהרב מיידע את קוראיו עליה כבר בתחילת ההסבר על המכות שבאו בהנהגת שם הויה של ספר בראשית.⁵ על מכות אלה הרב כותב ”בכל המכות האלה - למעט רק דם - לא נהפך חומר לחומר אחר; ולא עוד, אלא ברוב המכות האלה אין חריגה של ממש במנהגו הרגיל של העולם”. על פי הגדרה זו, שאותה הרב ברויאר מיטיב להוכיח במאמרו, אכן קשה להבין מה מקומה של מכת דם בסדרת המכות שבאו בהנהגת שם הויה ומדוע כאן הקב”ה מביא מכה מחוץ לגדר הטבע ומשנה חומר אחד לחומר אחר.

כדי לענות על שאלה זו ננתח אפוא את הכתוב במכת הדם. כבר לימדנו הרב ברויאר כיצד לשייך את ההנהגות השונות לתוך הפסוקים, ועל פי ההנהגות השונות הובנו השינויים והמתחים הקיימים בפסוקים, כגון השוני במוקד המכה (היאור או כל מימי מצרים), במביא המכה (ה’, משה, או אהרן) ועוד. עם כל זאת, קיים מתח מסוים בפסוקים שאליו הרב לא התייחס במפורש, ואותו אבקש לנתח.

בהתראה על בוא המכה מצטווה משה לומר אל פרעה ”כה אמר ה’ בזאת תדע כי אני ה’ הנה אנכי מכה במטה אשר בידי על המים אשר ביאר ונהפכו לדם. והדגה אשר ביאר תמות ובאש היאר ונלאו מצרים לשתות מים מן היאר” (שמות, ז’, י”ז-י”ח). וכן בביצוע המכה נכתב ”ויעשו כן משה ואהרן כאשר צוה ה’ וירם במטה ויך את המים אשר ביאר לעיני פרעה ולעיני עבדיו ויהפכו כל המים אשר ביאר לדם. והדגה אשר ביאר מתה ויבאש היאר ולא יכלו מצרים לשתות מים מן היאר ויהי הדם בכל ארץ מצרים” (שמות, ז’, כ’-כ”א).

בפסוק הראשון בשני זוגות הפסוקים (י”ז וְכִי) המכה מתוארת כהפיכת המים לדם, ואילו בפסוק השני בשני הזוגות (י”ח וְכִי א) מתואר משהו אחר. מסופר שכל הדגה ביאר תמות, ואנו מבינים שפגרי הדגים המתים יגרמו לזיהום מי היאור ”ובאש היאר”, עד אשר לא יוכלו לשתות מים מן היאור. המתח בפסוקים גדל כאשר משווים את המילה שבה התורה משתמשת כדי לתאר את נוזלי היאור. בפסוק הראשון המים הופכים לדם. הם משנים את טבעם, והכול רואים שאין כאן מים אלא דם. בפסוק השני המים נשארים מים, רק שהמים האלה באושים. בלא הבנת המתח הזה נראה שהתורה

מתארת תיאור שלא מתקבל על הדעת. אם המים כבר הפכו לדם, מדוע הביאוש הוא אשר מונע ממצרים לשתות ממימי היאור, הלוא גם בלא ביאוש אין נוזלי היאור ראויים לשתיה כלל? ועוד, מדוע התורה ממשיכה לדבר במושגים של מים, כאשר אין כבר מים ביאור?

להדגשת נקודה זו נעייין בפסוק כ"ד: "ויחפרו כל מצרים סביבת היאר מים לשתות כי לא יכלו לשתת ממימי היאור". בשעה שהיאור מלא דם, אין התורה צריכה לספר לנו שלא יכלו לשתות ממימי היאור - הלוא אין מים ביאור, אלא דם. הפסוק יובן באופן פשוט יותר אם נסביר שחפרו מסביב ליאור, משום שהמים אשר היו ביאור (ולא הדם) לא היו ראויים לשתיה.

כדי להמשיך בדרכנו נאמר מעתה, שאלו המכה באה רק בהנהגת שם הויה, היינו מצפים לקרוא את המכה כך:

ויאמר ה' אל משה כבד לב פרעה מאן לשלח העם
 לך אל פרעה בבקר הנה יצא המימה ונצבת לקראתו על שפת היאר
 ואמרת אליו ה' אלוהי העברים שלחני אליך לאמר שלח את עמי ויעבדני במדבר והנה
 לא שמעת עד כה
 כה אמר ה' בזאת תדע כי אני ה' הנה אנכי מכה את היאר⁶
 והדגה אשר ביאר תמות ובאש היאר ונלאו מצרים לשתות מים מן היאר
 ויעש ה' כן ויך את היאר⁷ והדגה אשר ביאר מתה ויבאש היאר ולא יכלו מצרים לשתות
 מים מן היאר
 ויחפרו כל מצרים סביבת היאר מים לשתות כי לא יכלו לשתת ממימי היאר
 וימלא שבעת ימים אחרי הכות ה' את היאר

המכה המשוערת הזו משתלבת יפה עם שאר המכות בהנהגת שם הויה. אין היא משנה את סדרי הטבע באופן הגלוי לעין. אילו לא היתה התראה שהמכה תבוא מאת ה', היה פרעה סובר שלקו מי היאור במחלה כלשהי שממיתה את הדגים. מבחינה זו לא שונה

6 אין ה' מכה במטה, כפי שכבר כתב הרב ברויאר, ולכן השאלה היא אם היכה 'את המים אשר ביאר' או שהיכה 'את היאור', והכרעתי על פי הפסוק האחרון במכה זו "אחרי הכות ה' את היאר".

7 אין מילים אלה אלא הצעה לפי עניות דעתי על פי השוואה למכות ערוב ודבר, הבאות רק בהנהגת שם הויה. לכן את הביטוי המקשר בין ההתראה לבין הביצוע לקחתי מערוב "ויעש ה' כן", אם כי יש מקום לבדוק אם ביטוי זה בא אף לספר שהעשייה באה בזמן הנקוב, ואז הוא אינו שייך למכה שלנו, שלא נקב ה' בזמן מסוים. לעניין הביטוי "ויך את היאר" ראה הערה קודמת.

מכה זו ממכת הדבר שפגעה בכל מקנה מצרים. אך כאן הדגים המתים יצרו תופעת לוואי שהיאור כולו באש, וממילא מימיו לא היו ראויים לשתייה.

הסברנו זה איננו גורם לשינוי גדול בשיוך הכתובים להנהגותיהם השונות. לענין הפסוקים השייכים להנהגת שם אלוהים של הבריאה, החלוקה של הרב ברויאר נשארת בעינה. אילו המכה באה רק בהנהגה זו, היה ה' אומר למשה לצוות את אהרן (ללא התראה מראש) לקחת את מטהו, לנטות את ידו על כל מימי מצרים, והיו כל המים לדם. כך היה מתפתח עימות בין כח ה' לבין כח החרטומים, שבסופו לב פרעה היה נשאר חזק ולא היה שומע אליהם.

בהנהגת שם אלוהים של האבות היה מטה משה הופך את מי היאור לדם, כשם שמטה אהרן הפך את כל מימי מצרים לדם. כלומר, המילים ”ונהפכו לדם“ שבהתראה, והמילים ”ויהפכו כל המים אשר ביאר לדם“ שבביצוע, שייכות אך ורק להנהגת שם אלוהים של האבות, ולא להנהגת שם הויה.

אפשר לסכם את המרכיבים השונים של שלוש ההנהגות בטבלה הבאה:

מביא המכה	מוקד המכה	אופי המכה	
שם אלוהים של הבריאה	אהרן	כל מימי מצרים	כל המים נהיים לדם
שם אלוהים של האבות	משה	מי היאור	מי היאור הופכים לדם
שם הויה	ה'	היאור	ביאוש

כאשר התורה מתארת את המכה עצמה, שבאה בשלוש ההנהגות גם יחד, היא אורגת במלאכת מחשבת את מרכיביהן של שלוש ההנהגות באופן שכל הנהגה באה לידי ביטוי, אך באופן המשתלב ביותר. הרב ברויאר כבר הסביר מדוע הנהגת שם אלוהים של האבות באה לידי ביטוי בעיקר בתוך חלק ההתראה (האופייני להנהגת שם הויה).

נראה כעת כיצד הכתוב מביא לידי ביטוי את הנהגת שם אלוהים של האבות בתוך פסוקי הנהגת שם הויה, תוך כדי פגיעה מינימלית בסגנון של הנהגת שם הויה. הצד השווה של הנהגת שם אלוהים של האבות ושל הנהגת שם הויה הוא שבשתייהן מוקד המכה הוא היאור, ואילו ההבדל ביניהן הוא אופי המכה ומביא המכה. את האספקט המשותף בין הנהגת שם אלוהים של האבות לבין הנהגת שם הויה, כלומר היאור כמוקד המכה, מאחד הכתוב, כך 'אנכי' של פסוק י"ז משמש את שתי ההנהגות ואת

שני מביאי המכה,⁸ ובכך הצד השווה משרת את הצד השונה. את האספקט השונה האחר בין שתי ההנהגות האלה, כלומר אופי המכה, אין הכתוב מאחד, אלא מספר את שני הצדדים, גם "ונהפכו לדם" וגם "והדגה אשר ביאר תמות" וכו'. ואולם, גם כאן יש איחוד כלשהו, משום שמסתבר שהתוצאה של מות הדגה היתה יכולה לבוא גם בהנהגת שם אלוהים של האבות, שבה הפכו מי היאור לדם, רק שאין זה עיקר המכה בהנהגה זו. הסיום "ונלאו מצרים לשתות מים מן היאר" שייך רק להנהגת שם הויה מן הטעמים שהזכרנו לעיל. כך יוצא שהרצף "...ונהפכו לדם. והדגה אשר ביאר תמות ובאש היאור ונלאו מצרים לשתות מים מן היאר" פותח בהנהגת שם אלוהים של האבות, עובר לביטוי שיכול לשרת את שתי ההנהגות ומסיים בהנהגת שם הויה:

בזאת תדע כי אני ה' - שם הויה

הנה אנכי מכה - משרת את שתי ההנהגות

במטה אשר בידי על המים אשר ביאר ונהפכו לדם - שם אלוהים של האבות

והדגה אשר ביאר תמות - יכול לשרת את שתי ההנהגות

ובאש היאור ונלאו מצרים לשתות מים מן היאור - שם הויה

המעבר בין ביטוי של הנהגה אחת לביטוי של הנהגה אחרת נעשה על ידי ביטוי משותף, או לכל הפחות ביטוי שאיננו נוגד אף הנהגה אחרת. המעבר המדורג הזה בין ההנהגות מקל על הקריאה הרצופה מחד גיסא, משום שהוא פועל כמו חוליה מקשרת, אך משאיר סימנים המאפשרים את ניתוח הכתוב לפי ההנהגות הבאות לידי ביטוי בו מאידך גיסא. אין מעבר מדורג כזה בכל מקום שבאות שתי הנהגות לידי ביטוי, אך גם זו צורה אחת של דרך שילוב ההנהגות אל תוך הכתוב.

לסיכום הדברים, נאמר שבדרך המוצעת כאן, אין המכה הראשונה בהנהגת שם הויה מכילה מרכיב של דם, וממילא סרה החריגה של הפיכת חומר לחומר בהנהגה זו. להפך, המכה הזו דומה לשאר המכות בהנהגת שם הויה. ללא ההתראה מראש, המכה היתה נראית כמו "אסון טבע", וממילא פרעה לא היה מקשר אותה כלל לדרישת העברים לצאת ממצרים. תקוותנו ששינוי הפרספקטיבה על מכה זו, המוצעת כאן, תסייע לשפוך אור גם על יתר השאלות שעוד נותרו במסגרת מכה זו, ואלהן יש להתיחס בהזדמנות עתידית, בע"ה.

8 אין כל חידוש בדבר הזה, שהרי הרב בריואר כבר הרחיב על כך במאמרו, אך האילוסטרציה של הנקודות המשותפות חשובה כאן כדי לעמוד על שילוב ההנהגות יחד, כפי שיבוא לידי ביטוי להלן בעניין הפסוק כולו.

נספח: שלוש ההנהגות העולות מספר בראשית

לנוחיות הקורא שאינו מצוי בדרכו הפרשנית של הרב מרדכי ברויאר, הבאתי כאן ביאור קצר המסביר מניין נגזרו שמות ההנהגות - בהם משתמש הרב ברויאר לאורך פירושו.

החלוקה להנהגות מתקבלת מתוך עיון מדוקדק בספר בראשית, המשתמש בשלושה סגנונות כתיבה. ההבחנה בין ההנהגות נסמכת על כמה קריטריונים, ביניהם ספרותיים, לשוניים, ועוד. אחת ההבחנות החשובות בין הסגנונות השונים היא השימוש בשמות שונים לבורא, ומכאן נגזרו שמות ההנהגות:

הנהגת שם אלוהים של הבריאה מתאפיינת בשימוש בשם ”אלהים” מן הבריאה ועד לתקופת האבות, ובשימוש בשם ”אל שדי” מן האבות ועד לתחילת גאולת מצרים. הבורא הוא נשגב ומרומם מעל בריאתו ומעל ברואי, וכשהוא בא בקשר עם בני אדם, ההתגלות מתוארת באופן השומר על ריחוקו מן החומר, עד שאין הבורא נחשף אל ברואי אלא בדיבור.

הנהגת שם אלוהים של האבות מתאפיינת בשימוש בשם ”אלהים” מן האבות (עד לתקופת האבות היא אינה מופיעה כלל) ועד שליחותו של משה במעמד הסנה. גם בהנהגה זו שומר הבורא על ריחוק בדרך כלל, ואין הוא מתגלה אלא בחלומות לילה, או דרך מלאך המדבר מן השמים וכד’.

הנהגת שם הויה של ספר בראשית מתאפיינת בשם ”ידוד” לאורך כל ספר בראשית. במסגרת הנהגה זו הבורא קרוב לברואיו הרבה יותר מאשר בשתי ההנהגות האחרות. לפעמים הוא מתגלה אל ברואי באופן ישיר, או שולח מלאכים ארציים.

דירוג דומה בסולם ריחוק-קירבה נשמר גם בסיפורי המכות. בהנהגת שם אלוהים של הבריאה, ה’ שולח את משה ששולח את אהרן שמכה את מצרים. בהנהגת שם אלוהים של האבות, ה’ שולח את משה שמכה את מצרים. בהנהגת שם הויה של ספר בראשית, ה’ עצמו מכה את מצרים.

הסימן המבחין של השימוש בשמות הבורא מפסיק להיות רלוונטי מספר שמות ואילך. זאת משום שכל ההנהגות עוברות להשתמש בשם הויה. בהנהגת שם אלוהים של

הבריאה, מתחלף שם "אל שדי" לשם הויה בשמות, פרק ו', פסוק ב'. בהנהגת שם אלוהים של האבות, מתחלף שם "אלהים" לשם הויה בשמות, פרק ג', פסוקים י"ד-ט"ו. מכאן ואילך ההבחנה בין ההנהגות נסמכת על שאר הסימנים הספרותיים, הלשוניים, ואחרים.